Brussels Studies

La revue scientifique électronique pour les recherches
sur Bruxelles / Het elektronisch wetenschappelijk
tijdschrift voor onderzoek over Brussel / The e-journal
for academic research on Brussels

Collection générale | 2010

De invloed van Brussel op het Frans in België

De woordenschat van Vlaamse of Nederlandse origine

*L'influence de Bruxelles sur le français en Belgique. Le lexique d'origine
flamande ou néerlandaise*

*The influence of Brussels on the French spoken in Belgium. Vocabulary of
Flemish and Dutch origin*

Michel Francard

Édition électronique

URL : <http://journals.openedition.org/brussels/827>

DOI : 10.4000/brussels.827

ISSN : 2031-0293

Éditeur

Université Saint-Louis Bruxelles

Référence électronique

Michel Francard, « De invloed van Brussel op het Frans in België », *Brussels Studies* [Online], Algemene
collectie, nr 45, Online op 13 décembre 2010, geraadpleegd op 19 avril 2019. URL : <http://journals.openedition.org/brussels/827> ; DOI : 10.4000/brussels.827

Licence CC BY

Michel Francard

De invloed van Brussel op het Frans in België De woordenschat van Vlaamse of Nederlandse origine

De rol van grote steden in de evolutie van talen trekt de aandacht van taalkundigen al sinds een aantal decennia. Als doorreisplaats, ontmoetingsplaats en discussieplaats zijn stedelijke centra echte linguïstische innovatiepolen, en hun invloed laat zich ook gevoelen buiten de grenzen van de agglomeratie.

De invloed van de grote stedelijke centra op de evolutie van het Frans in België werd nog niet grondig bestudeerd, niet wat betreft het heden, noch het verleden. Deze bijdrage sluit aan bij deze thematiek en richt zich op het Frans dat vandaag in Brussel gebruikt wordt.

Na een korte herhaling van de geschiedenis van de talen van de hoofdstad en een scherpstelling van de - soms misleidende - noemer "Brussels Frans", behandelt deze bijdrage de "Brussels Franse" woordenschat en zijn Germaanse component en onderscheidt ze vormen en zegswijzen die specifiek zijn voor de hoofdstad van degene die gedeeld worden met Wallonië. Aan de hand van een aantal voorbeelden, proberen we het statuut van het Frans dat in Brussel gebruikt wordt beter te begrijpen alsook de rol van de hoofdstad in de dynamiek van het Frans dat gebruikt wordt in België.

Michel Francard is professor aan de Université catholique de Louvain (Louvain-la-Neuve, Centre de recherche VALIBEL – Institut Langage & Communication), waar hij Franse linguïstiek en sociolinguïstiek doceert. Momenteel onderzoekt hij de variëteiten van het hedendaagse Frans en hun verhouding met de linguïstische, sociale, politieke en economische omgeving. Hij werkt mee aan verschillende Franse woordenboeken, waaronder de nieuwe "Petit Robert" sinds de uitgave 2008. Hij publiceerde zopas, in samenwerking met G. Geron, R. Wilmet en A. Wirth, de "Dictionnaire des belgicismes" (De Boeck, 2010).

Contact gegevens :

Michel Francard,
+32(0)477 572 056, michel.francard@uclouvain.be

Christophe Mincke (redactiesecretaris),
+32(0)473 21 02 65, mincke@fusl.ac.be

Brussels Studies is gepubliceerd met steun van het IWOIB (Instituut ter bevordering van het Wetenschappelijk Onderzoek en de Innovatie van Brussel - Brussels Hoofdstedelijk Gewest)

Inleiding ¹

De rol van grote steden in de evolutie van talen trekt de aandacht van taalkundigen al sinds een aantal decennia. Als doorreisplaats, ontmoetingsplaats en discussieplaats zijn stedelijke centra echte linguïstische innovatiepolen, en hun invloed laat zich ook gevoelen buiten de grenzen van de agglomeratie.

De invloed van de grote stedelijke centra op de evolutie van het Frans in België werd nog niet grondig bestudeerd, niet wat betreft het heden, noch het verleden. Er bestaan uiteraard sociolinguïstische studies die in grote lijnen de evoluties van het taalgebruik van de stadsbevolking beschrijven maar slechts erg weinig daarvan beschrijven ook de karaktertrekken van de taalvariëteiten die gebruikt worden in de belangrijkste Franstalige steden van het land.

Deze bijdrage behandelt bondig het Frans dat vandaag in Brussel gebruikt wordt. Na een korte herhaling van de geschiedenis van de talen van de hoofdstad (1) zullen we verduidelijken welke lading de – soms misleidende – vlag “Brussels Frans” dekt (2). Daarna zullen we de “Brusselse” woordenschat toelichten (3) door de verschillende vormen en uitdrukkingen die specifiek zijn voor de hoofdstad te onderscheiden (3.1) van deze die ook gebruikt worden in Wallonië (3.2). Aan de hand van deze voorbeelden zullen we proberen om het statuut van het Frans dat gebruikt wordt in Brussel en zijn rol in de dynamiek van het Frans dat gebruikt wordt in België beter te begrijpen.

¹ Onze dank aan Philippe Hambye en Aude Wirth (Université catholique de Louvain - Louvain-la-Neuve) voor het grondige nazicht van een voorlopige versie van dit artikel. Een woord van dank ook aan Ludovic Beheydt (UCL) die ons, in het kader van de *Dictionnaire des belgicisms* (Francard *et al.* 2010), hielp om een groot aantal parallellen te trekken of te valideren tussen het Frans in Franstalig België enerzijds en het Vlaams, het Nederlands van België en het Standaardnederlands anderzijds.

1. Brussel, een Franstalig eilandje in een historisch Vlaams grondgebied²

Het Franstalig karakter van Brussel is het resultaat van een lang proces, dat in de middeleeuwen begon. Bij de stichting van Brussel³ spreekt de autochtone bevolking een Laagduits dialect, genoemd *Diets*. De stad behoort tot het prinsdom – later hertogdom – Brabant dat tweetalig is wat het administratief taalgebruik betreft: het *Welche* (Waals) in het Roman Pais van Brabant en het *Diets* in de rest van het territorium.

Bij de introductie van de volkstalen in de kanselarij van de prins in de 13^e eeuw, vervangt Brussel het Latijn in de administratieve akten door het Platdiets, en dat in tegenstelling tot zowel Vlaanderen als Wallonië die beiden voor het Frans opteren. Deze situatie blijft tijdens de Bourgondische periode.

De situatie evolueert in de 16^e eeuw, tijdens de Spaanse overheersing, als gevolg van de groeiende verfransing van het hof en van de elite. Karel V maakt van het Frans de taal van het centraal bestuur, terwijl het Vlaams gebruikt wordt in de lokale administraties. Meer en meer administratieve akten worden in het Frans opgesteld.

Deze trend wordt voortgezet tijdens het Oostenrijkse regime en wordt aanzienlijk versterkt tijdens de Franse periode. Het Frans wordt immers verplicht in het lager onderwijs⁴. Na een periode waarin de Belgische provincies ondergebracht worden bij de Verenigde Provinciën en Willem I een politiek van vernederlandsing probeert op te leggen, komt de verfransingsbeweging zeer sterk terug.

Parallel aan deze evolutie in de gebruiken van de elite en in de administratieve context, wint het gebruik van het Frans ook stilaan terrein bij de gehele bevolking. De eerste vermeldingen van een Romaanse aanwezigheid in Brussel dateren van de 13^e eeuw. Toen kwamen Waalse arbeiders werken in de bouwsector. Die situatie verandert nauwelijks tot de 19^e eeuw, wanneer het Frans zich meer en meer profileert als de taal van de sociale promotie. De cijfers, verzameld tijdens tellingen⁵, spreken voor zich: in 1830 vertegenwoordigen de Franstaligen 30% van de Brusselse bevolking, maar 100 jaar later is dit gestegen naar 70%.

² Voor meer details over de historische aspecten, zie onder meer Baetens Beardsmore 1971 (19-56) en Bernard 1997 (239-250).

³ De eerste vestiging in de moerassige vallei van de Zenne, zijrivier van de Schelde, zou dateren uit de 6^e eeuw ; De eerste vermelding van de naam van de stad dateert van 966.

⁴ Er is een verschil met de invoering van het gratis en verplicht lager onderwijs in het begin van de twintigste eeuw, toen de taalgebruiken grondig veranderden. De maatregel die genomen werd tijdens de Franse periode had al bij al maar een beperkte invloed, aangezien de meerderheid van de Brusselse gezinnen de middelen niet had om hun kinderen naar school te sturen.

⁵ De vaak voorkomende statistische onzuiverheden in verband met taalgebruik zijn bekend. Bepaalde antwoorden slaan immers niet zozeer op de "echte" realiteit, maar eerder op de ervaren realiteit, of op de "gewenste realiteit". De laatste talentelling in België vond plaats in 1947 (en de resultaten werden slechts in 1954 gepubliceerd). Dit soort talentellingen werd opgeheven onder druk van zowat 300 Vlaamse burgemeesters, die de juistheid van de verzamelde gegevens over het effectieve taalgebruik betwistten.

De stijging van het aantal Franstaligen in Brussel in de twintigste eeuw heeft twee oorzaken: ten eerste een verfransing van de autochtone bevolking, en ten tweede de komst van nieuwe bewoners die Frans spreken. De actuele cijfers zijn gekend (net als de moeilijkheden om ze op te stellen, vanwege het ontbreken van een betrouwbaar meetinstrument): volgens schattingen is vandaag meer dan 85 % van de Brusselse bevolking Franstalig (Bernard 1997 ; Janssens 2001, 2008)⁶. Maar over welk Frans gaat het?

2. Een “Brussels Frans”?

Het is even moeilijk om te spreken over het Frans van Brussel (of het Brussels Frans) dan over het Frans van Parijs of het Frans van Montréal. De taalheterogeniteit in de grote stedelijke centra maakt het, net als de culturele en economische heterogeniteit, onmogelijk om te spreken over een unieke taalvariëteit.

Het Frans in Brussel verschilt naargelang het beoefend wordt door een meertalige Europese ambtenaar, een Waalse bediende die zich onlangs in de hoofdstad kwam vestigen of een studente van Noord-Afrikaanse afkomst. Het heeft dus niets specifiek Brussels, behalve het feit dat de verschillende vormen geografisch naast elkaar bestaan in de hoofdstad van Europa.

Nochtans is er geen tekort aan publicaties die “het regionale Frans van Brussel” (Baetens Beardsmore 1971) of “het Brussels” (Lebouc 1999, 2005) behandelen. Als we de geschreven producties, waarop die benamingen slaan, gaan bekijken, stoten we op toneelstukken zoals het beroemde *Mariage de Mademoiselle Beulemans* (*Trouwfeest van Juffrouw Beulemans*) van Fernand Wicheler en Frantz Fonson⁷ of op *Bosseman en Coppennolle* van Paul Van Stale en Joris D’Hanswyck⁸. Of ook op humoristische schrijvers zoals Jean d’Osta (1909-1993) die het personage Jef Kazak⁹ bedacht, of zoals Virgile (pseudoniem van Léon Crabbé, 1891-1970), die spektakels schreef voor verschillende Brusselse cabarets voor en na de tweede wereldoorlog maar ook een productief auteur was van liedjes en sketches die verschenen in het weekblad *Pourquoi Pas?* en van parodieën op bekende auteurs; deze weg werd ook bewandeld door Coco Lulu (pseudoniem van Victor Lefèvre, 1822-1904), Roger Kervyn de Marcke ten Driessche (1896-1965) en consoorten. Daarbij kunnen ook nog de stukken van het bekende poppentheater Toone, dat al in de 19e eeuw opgericht werd, gevoegd worden. Zo krijgt men een vrij heterogeen geheel op het

⁶ Deze schatting bevat zowel de Brusselaars die zich uitsluitend van het Frans bedienen (ten minste in de privésfeer) – zowat 57 % volgens Janssens (2008) – als zij die Frans spreken bovenop (minstens) een andere taal. Volgens dezelfde auteur verklaarde 95,5% van de ondervraagde Brusselaars dat ze goed tot zeer goed Frans spreken.

⁷ Dit toneelstuk, dat op 18 maart 1910 in het Olympiatheater (Brussel) gecreëerd werd, werd vanaf de maand juni van hetzelfde jaar in Parijs vertoond, waar het een enorm succes kende (honderden voorstellingen).

⁸ Dit stuk werd op 25 februari 1938 gecreëerd in het Vaudevilletheater (Brussel). Een bijrol in dit stuk, Madame Chapeau, werd daarna een volledig apart personage, dat vaak gebruikt wordt om de Brusselse « zwanze » te illustreren.

⁹ De lotgevalen van deze *façadeklacher* “muurschilder” vermaakten gedurende vele jaren de lezers van de weekbladen *Pourquoi Pas ?* en *Vlan*.

vlak van taal. De belangrijkste gemene deler daarvan is de aanwezigheid van Vlaamse elementen (vooral lexicaal en fonetisch) in een Franse morfosyntactische vorm.

Deze mengvorm doet denken aan andere, zowel in Wallonië¹⁰ als in andere Franstalige regio's¹¹ en zorgt voor verschijningsvormen die voornamelijk verschillen in het aandeel van de Vlaamse elementen. De hoeveelheid Vlaamse elementen kan erg groot zijn - en het in dat geval moeilijk of zelfs onmogelijk maken voor een "gewone" Franstalige om de taal te begrijpen - of anderzijds net voldoende om te zorgen voor vleugje couleur locale.

Een ander kenmerk van dit "Brussels" is zijn volkse karakter, dat vaak geassocieerd wordt met de Marollenwijk¹², wat de noemer "Frans van de Marollen" of Marollien verklaart, die we ook terugvinden in de literatuur. Het klopt inderdaad dat het "volkse" Brussel tot voor kort overleefde in deze buurt, maar het is toch moeilijk om er nu nog individuen te vinden die deze mengvorm hanteren¹³. De producties in het "Brussels" zijn bovendien vaak geschreven door intellectuelen, waarvan de gehechtheid aan en de sympathie voor de volkse kringen van onze hoofdstad niet kunnen betwist worden. Zij gebruiken hun taalkennis echter niet om een authentiek "Brussels" neer te schrijven, maar eerder om een literair werk te maken. Deze aanpak veronderstelt allerlei aanpassingen en vervormingen van de taalrealiteit¹⁴. Met andere woorden: Beulemans, Bossemans, Coppenolle, Jek Kazak of Madame Chapeau *spelen* in het Brussels, maar spreken "het" Brussels niet.

Het is bijgevolg niet mogelijk om vandaag een geheel van taalpraktijken te identificeren die de naam "Brussels" of zelfs "Brussels Frans" als autonome variëteit kunnen

¹⁰ In Wallonië, wordt een mengvorm « Frans-Waals » gebruikt door onder andere de Luikenaar Marcel Remy (1865-1906) in zijn verhalenbundel *Les ceux de chez nous* (Luik: éditions Bénéard, 1916), en door Aimé Quernol (1886-1950), auteur van *Toussaint de chez Dadite* (Brussel : Office de publicité, 1937), of, dichter bij ons, door Paul Biron, Louis Chalon en Léon Warnant.

¹¹ We denken hier aan satirische producties die we vinden in meerdere Afrikaanse Franstalige kranten, aan bepaalde producties in het Joual die we te danken hebben aan schrijvers uit Québec of in het Chiac in Acadie, New Brunswick, etc.

¹² Deze wijk werd oorspronkelijk *quartier de la Marolle* (in het enkelvoud) genoemd en lag tussen het Justitiepaleis, de Hoogstraat en de Waterloolaan. De wijk werd stilaan groter aan het zuidelijke punt, begrensd door de oude stadsomwalling en kreeg de naam Marollen (in het meervoud).

¹³ Voor zover wij weten is de laatste taalstudie over deze taalvariëteit van de hand van Régine Wilmet (1991). Die studie toont aan dat voor een meerderheid van de ondervraagden het « Brussels » beschouwd wordt als een soort Vlaams, met een grote inmenging van Franse woorden. Baetens Beardsmore (1971: 51) kwam al tot dezelfde vaststelling. Dat toont alleen nog maar eens aan dat we erg omzichtig moeten omgaan met het etiket « Brussels » om te verwijzen naar het Frans, gebruikt in Brussel.

¹⁴ De taalkenmerken (woordenschat, uitspraak, woordschikking, enz.) zijn ongetwijfeld representatief voor de Brusselse spreektaal in volkse buurten, maar de auteurs condenserden die kenmerken ook en willen het lokale karakter van de productie benadrukken, wat leidt tot teksten die op bepaalde plaatsen « verzadigd » zijn met particularismen. Voor meer info hierover : Baetens Beardsmore 1971 : 298 ev.

dragen. En hoewel er tot voor kort een gemengde Vlaams-Franse code bestond in de volkse wijken van Brussel, hebben we er geen precieze beschrijving van¹⁵.

Het is amusant om vast te stellen dat net dit taalartefact het vaakst geassocieerd wordt met “Belgisch spreken” bij buitenlanders, de Fransen op kop. Dat is het gevolg van het internationale succes van de eerder vernoemde toneelproducties en van een – logisch – gebrek aan kennis van de taalbijzonderheden van een land waarvan de naam niet dezelfde origine heeft als de taal die op zijn territorium gesproken zou moeten worden. Het is echter niet uitzonderlijk dat deze taalbenadering ook door Belgen gebruikt wordt – wat minder makkelijk te vergeven is...

In deze bijdrage willen we geen extra gewicht geven aan deze vorm van *zinneke-staal* die het “Brussels” is maar gaan we ervan uit dat er vandaag (net als vroeger) een soort Frans bestaat die specifieke vormen aanneemt wanneer het gesproken wordt door Franstaligen van geboorte (en niet door tweetalige Vlamingen, zie voetnoot 27) in Brussel en we concentreren ons hierbij op wat deze variëteit dankt aan de inmenging met Germaanse substraattalen, meer bepaald het Vlaams en/of het Nederlands. Een variëteit die grotendeels gedeeld wordt met andere Franstaligen van geboorte en die in Wallonië andere soorten van taalinmenging kent met de lokale Romaanse talen: het Waals, het Picardisch en het Gaumais.

¹⁵ Deze lacune toont aan dat we bepaalde beweringen volgens dewelke dit « Brussels » bestaat uit leenvormen van straattalen gesproken door de slagers (*Louchebems*) of door Vlaamse schurken (*Bargoensch*) waarvan Teirlinck een aantal vormen optekende, met een korreltje zout moeten nemen. De significatieve aanwezigheid van woorden van Waalse origine in het « Marollien » is echter wel duidelijk bewezen (ook in de literatuur, zie Baetens Beardsmore 1971 : 302 ev.) en is makkelijk te verklaren. Voor de ontwikkeling van Brussel in de 19de eeuw en, in het bijzonder, de bouw van vele openbare gebouwen, kwamen Waalse arbeiders werken in Brussel en installeerden zich in de volkswijken, waaronder de Marollen.

3. De invloed van Brussel in de woordenschat van de Franstalige Belgen

3.1. Specifiek Brusselse “belgicismen”?

We behandelen hier slechts één facet van het Frans dat in Brussel gebruikt wordt, namelijk de woordenschat. We baseren ons hierbij op de recente *Dictionnaire des belgicismes* (Francard et al. 2010)¹⁶ die lexicale vormen uit zowel Wallonië als Brussel behandelt.

In het Frans dat gebruikt wordt in de hoofdstad zien we een woordgebruik dat specifiek is voor Brussel en zijn onmiddellijke omgeving¹⁷. Zoals dat ook in andere Franstalige regio's het geval is, zijn er bepaalde domeinen waarin dat meer het geval is, in de eerste plaats de gastronomie. Hier komen we vormen tegen als *bloempanch* “boudin noir” in het Frans (vgl. Vlaams *bloempanch*, Belgisch Nederlands *bloedpens*), *kip kap*, “fromage de tête” in het Frans, (vgl. Vlaams *kip kap*), *plattekeis*, “fromage blanc frais” in het Frans (vgl. Vlaams *plattekees/plattekeis*), *smoutebolle* in het Frans omschreven als “beignet servi dans les foires” (vgl. Vlaams Belgisch Nederlands *smoutebol*) of *stoemp* in het Frans omschreven als “purée assez grossière de pommes de terre et de légumes” (vgl. Vlaams en Belgisch Nederlands *stoemp*).

Deze woorden zijn nauwelijks bekend in Wallonië, waar we synoniemen vinden die zelf beschouwd worden als regionale vormen: het Brusselse *kip kap* wordt in het Waals Frans¹⁸ *tête pressée*, *plattekeis* wordt *maquée*, *smoutebolle* wordt *croustillon*. De meerderheid van de vormen die van het Vlaams geleend werden, komen bovendien niet voor in het Standaardnederlands: het Standaardnederlands voor *bloempanch* is *bloedworst*; *kip kap* is *hoofdkaas*; *plattekeis* wordt *kwark* of *wrongel*; *smoutebolle* is *oliebol*; en *stoemp* wordt *stampot*.

Hetzelfde geldt voor de woordenschat over sociale relaties. Denken we aan *babelaire*, in het Frans “bavard impénitent” (vgl. Vlaams *babbelaar*; Standaardnederlands *babbelaar*; Waals Frans *berdelleur*); *broubeler* in het Frans “bafouiller, rabâcher” (vgl. Vlaams/Belgisch Nederlands *broebelen*; Standaardnederlands *brabbelen*; Waals Frans *berdeller*); *froucheler* in het Frans “magouiller, traficoter” (vgl. Vlaams *froechelen*; Standaardnederlands *frutselen*; Waals Frans *chipoter*); *zwanze* in het Frans omschreven als “1. plaisanterie typique de l'humour bruxellois; 2. comique populaire, propre aux Bruxellois” (vgl. Vlaams/Belgisch Nederlands *zwans*; standaard *grap*); of nog *avoir un boentje pour quelqu'un*, in het Frans “être épris de

¹⁶ De inventaris van dit woordenboek werd opgesteld op basis van een sociolinguïstische enquête bij een hondertal personen in Brussel en Wallonië. Om opgenomen te worden in het woordenboek moesten de geteste woordvormen en de zegswijzen door minstens 30 % van de personen gebruikt worden, zowel Brusselaars als Walen of door een zeer grote meerderheid (80%) van de personen uit één van de regio's. We vallen terug op dit woordenboek voor een duidelijkere beschrijving van de in deze bijdrage vermelde vormen wat betreft de schrijfwijzen, de uitspraken, betekenis, geografische dynamiek en verspreiding, etymologie, enz.

¹⁷ Onder de onmiddellijke omgeving van Brussel wordt verstaan: het deel van Waals-Brabant dat vlak bij de hoofdstad ligt en dat veel meer dan andere Waalse provincies beïnvloed wordt door de taalgebruiken van Brussel.

¹⁸ De vormen die in deze paragraaf (en verder) Waals Frans genoemd worden zijn regionale particularismen en krijgen in het gebruik door Waalse Franstalige dan ook concurrentie van hun standaardvormen van het Frans.

quelqu'un" (vgl. Vlaams/Belgisch Nederlands *een boontje voor iemand hebben*; standaard *een voorliefde, een zwak voor iemand hebben* ; Waals Frans *être bleu de quelqu'un*).

Die dubbele specificiteit – ten opzichte van het Waals Frans en het Standaardnederlands – kenmerkt ook andere "Belgicismen" die typisch zijn voor het Frans van Brussel. Het kan gaan over het weer (*douf*, zoals in *il fait douf*, in het Standaardfrans "le temps est lourd" ; vgl. Vlaams *het is doef* ; Standaardnederlands *het is zwoel/drukkend* ; Waals frans *il fait malade*), over sport en spel (*vogelpik* in het Frans "jeu de fléchettes" ; vgl. Vlaams/Belgisch Nederlands *vogelpik*; Standaardnederlands *darts* ; Waals Frans *jeu de flèches* ¹⁹), of andere kenmerkende vormen zoals *caberdouche*, in het Frans "bistrot" (vgl. Vlaams/Belgisch Nederlands *kabber-doe(ke)* ; Standaardnederlands *kroegje* ; Waals Frans *estaminet*) of *fritkot* in het Frans "baraque de marchand de frites" (vgl. Vlaams/Belgisch Nederlands *fritkot* ; Standaardnederlands *frietkraam* ; Waals Frans *baraque à frites/friture*), enz.

Al deze vormen, voor het merendeel geleend uit het Vlaams, zijn kenmerkend voor Brussel en zijn onmiddellijke omgeving, maar ze maken deel uit van het Frans in België. Dat wil zeggen: ze worden er vaak begrepen, maar ze worden niet gebruikt in Wallonië, behalve in een grappige context. Met andere woorden, die vormen zijn "beschikbaar" en kunnen, als gevolg van externe omstandigheden, verspreid en gederegionaliseerd worden zodat ze een dynamiek krijgen ver buiten hun ontstaansgebied.

Recente gevallen van deregionalisatie van Brusselse vormen zijn bijvoorbeeld *snul*, in het Frans "abrupt, crétin" (vgl. Vlaams/Belgisch Nederlands *snul* ; Standaardnederlands *sul*), dat vandaag bekend is in heel Franstalig België, dankzij televisieprogramma's gerealiseerd door een groep olijke kerels²⁰ die deze benaming overnamen. Een ander voorbeeld is *stut* in het Frans "problème" (cf. Vlaams/Belgisch Nederlands *stoot* of "opmerkelijk feit" – in antifrase-gebruik), dat werd verspreid in Wallonië door de humorist Marc Herman met in zijn beroemde repliek « Y a un stuuût ! », of nog recenter het woord *zinneke*, in het Frans "chien bâtard" (vgl. Vlaams *zinneke*; Standaardnederlands *straathond*), dat een groeiende bekendheid geniet dankzij de Zinneke Parade²¹.

¹⁹ In Wallonië gebruikt men ook de zegwijze « *au vogelpik* » "op goed geluk" (vgl. *choisir au vogelpik, répondre au vogelpik*, enz.), maar die heeft veel concurrentie van een regionaal synoniem (dat vaker gebruikt wordt) à *pouf*.

²⁰ Frédéric Jannin, Nicolas Fransolet, Kristiaan Debusscher, Stefan Liberski, en Serge Honorez. Onder deze noemer (een knipoogje naar de Franse humoristen *les Nuls*), bedachten en realiseerden zij een reeks televisie-uitzendingen voor Canal + België sinds de oprichting van de zender in 1989, en daarna voor de RTBf.

²¹ De Zinneke Parade is een tweejarige kleurrijke optocht die sinds 2000 door Brussel trekt en die het multiculturele en kosmopolitische karakter van de hoofdstad van Europa in de verf zet.

3.2. Brusselse “belgicismen” in Wallonië?

De beperkte omvang van het land en de aantrekkingskracht van de hoofdstad, zowel op economisch²² als op cultureel vlak (spektakels, media, enz.) voeden het vermoeden dat de taalgebruiken zich vanuit deze stad verspreiden naar andere streken van het land. Deze rol van Brussel als motor voor taalinnovatie werd totnogtoe nog niet beschreven. Vergeleken met de rol die Parijs speelt in de ontwikkeling van het Frans in Frankrijk (Lodge 2004) is ze noodzakelijkerwijze beperkter, zowel in de tijd als wat betreft zijn impact, vooral om historische redenen (zie hiervoor).

Als we leenwoorden uit het Vlaams of het Nederlands in Wallonië gaan bekijken, stellen we vast dat een niet te onderschatten aantal van die vormen terug te vinden zijn zowel in het Frans als in de regionale Romaanse spreektaal. Woorden zoals *amigo*, in het Frans “local de police” (vgl. Vlaams *amigo*), *blinquer*, in het Frans “faire reluire” (vgl. Nederlands *blinken*), *brol* in het Frans “bazar ; bataclan ; camelote” (vgl. Vlaams *brol*), *cloppe* in het Frans “peur” (vgl. Vlaams (*hart*)*klop*), *clopper* in het Frans “être en concordance” (vgl. Vlaams *kloppen*), *crolle* in het Frans “boucle de cheveux” (vgl. Vlaams *krol*), *dracher* in het Frans “pleuvoir à verse” (vgl. Vlaams *draschen*) verschijnen zowel in lijsten van Belgicismen die uit de taal verbannen moeten worden²³ als in bepaalde Waalse dialectwoordenlijsten. Het is mogelijk dat Brussel (als tweetalige stad) een rol zou hebben gespeeld in hun verspreiding, maar het zijn in een bredere optiek de contacten over de volledige taalgrens heen die de aanwezigheid van deze Vlaamse en/of Nederlandse woorden in Wallonië verklaren.

Het zou ook gewaagd zijn om de aanwezigheid van bepaalde grammaticale constructies of van zegswijzen die duidelijk gebaseerd zijn op een Germaanse substraattaal in Wallonië aan Brusselse invloeden toe te wijzen. Voorbeelden hiervan zijn: het gebruik van *trop court* om aan te tonen dat een bepaalde kwantiteit ontbreekt, bijvoorbeeld in *deux jours trop court*, *quelques centimètres trop court* ; vgl. Nederlands *te kort*), *bière au fût* in plaats van “bière à la pression” (vgl. Nederlands *bier van het vat*; Duits *Bier vom Faß*), een constructie als *qu’est-ce que c’est pour* (une personne, une chose) ? in plaats van “quel genre de (personne, chose) est-ce ?” (vgl. Nederlands *wat is dat voor... ?*; Duits *was ist das für... ?*), *jouer sur la rue* in plaats van “jouer dans la rue” (vgl. Nederlands *op straat spelen*), *sous toit* dat gebruikt wordt om aan te duiden dat men beschut is voor slecht weer door de constructie van een dak (als er gesproken wordt over een bouwproject) (vgl. Nederlands *onder dak* ; Duits *unter Dach*), enz. Maar nogmaals, de aanwezigheid van deze vormen heeft eerder ter maken met taaluitwisselingen met Vlaanderen in het algemeen dan met het overnemen van het Frans dat in Brussel gebruikt wordt.

We moeten nog vermelden dat het – door het ontbreken van pertinent bronmateriaal – vaak onmogelijk is om vast te stellen wie leent bij wie. Wat moeten we bijvoorbeeld denken van de aanwezigheid, zowel in Brussel als in Wallonië, van vormen zoals *brosser* in plaats van “sécher un cours” (vgl. Belgisch Nederlands *brossen* ;

²² Bijna 400.000 personen pendelen iedere dag naar Brussel voor hun professionele bezigheden, waarvan 2/3 uit Vlaanderen komt, en 1/3 uit Wallonië. Zie De Witte en Macharis 2010 : 2.

²³ Bepaalde Belgicismen worden als « goedaardig » beschouwd, (meer bepaald archaïsmen, zie Doppagne 1979), maar de vormen die het vaakst veroordeeld worden zijn Flandricismen. Een gelijkaardige vaststelling werd gedaan in het Reto-Romaanse gedeelte van Zwitserland, met betrekking tot leenwoorden uit Duitstalig Zwitserland (Prikhodkine 2009).

standaard *spijbelen*), *extension téléphonique* in plaats van “poste téléphonique” (vgl. Belgisch Nederlands *extensie*; standaard *toestel*), *frigobox*, in het Frans “glacière portable” (vgl. Belgisch Nederlands *frigobox*; standaard *koelbox*), enz. ? Of van uitdrukkingen als *assiette profonde*, in het Standaardfrans “assiette à soupe” (vgl. Standaardnederlands *diep bord*), *clé sur porte* in het Frans omschreven als “prêt à l’usage (voor gebouwen)” (vgl. Belgisch Nederlands *een sleutel-op-de-deur woning* ; standaard *onmiddellijk te betrekken woning*), *faire de son nez* in het Frans “faire le fier” (vgl. Vlaams *van zijn neus maken* ; Standaardnederlands *opsnijden*, *pochen*), *plaine de jeux* in het Frans “terrain de jeux” (vgl. Standaardnederlands *speelplein*), enz. ?

In bepaalde gevallen levert de vergelijking met andere Franstalige regio’s een indirect antwoord. *Attendre famille* is uiteraard verwant met het Belgisch Nederlands (*familie*) *verwachten* (standaard *zwanger zijn*). Maar de aanwezigheid van deze zegswijze – of lichte varianten ervan – in Québec, Acadië, Louisiana en in meerdere Afrikaanse landen laat vermoeden dat het eerder het Belgisch Nederlands is dat geleend heeft van het Frans. Hetzelfde geldt voor de constructie *cent et un*, *cent et deux*, waar een nevenschikking is ingevoegd zoals dat ook in het Belgisch Nederlands het geval is. (*honderd en een*, *honderd en twee*), maar die afwezig is in het Standaardfrans (*cent un*, *cent deux*) en Standaardnederlands (*honderd een*, *honderd twee*), maar waarvan wel sprake is in oudere vormen van het Frans. Nog een voorbeeld: het werkwoord *driller*, in het Frans omschreven als “soumettre qqn à des exercices répétitifs”, dat in dezelfde betekenis gebruikt wordt in het Nederlands (*drillen* - iemand aan herhaalde oefeningen onderwerpen). We vinden dit woord echter ook terug in Québec, wat een overname uit het Engels²⁴ laat vermoeden eerder dan uit het Nederlands.

Maar, het feit dat bepaalde vormen in andere Franstalige regio’s niet gebruikt worden, of de afwezigheid van een overeenkomstige Engelse term, lijkt de hypothese

²⁴ Overname uit het Engels kan verklaren dat identieke vormen aan weerskanten van de taalgrens voorkomen. Bijvoorbeeld *mop* in het Frans “balai à franges” (ook in het Vlaams in die zin gebruikt; in het Standaardnederlands *zwabber*), *plinth* in het Frans “engin de gymnastique” (ook in het Belgisch Nederlands wordt dit woord in de gymnastiek gebruikt, in het Standaardnederlands *kast*), *roofing*, in het Frans omschreven als “revêtement extérieur en feutre ou en carton bitumé” (wordt in het Belgisch Nederlands ook in die betekenis (buitenbekleding in vilt of in geasfalteerd karton) gebruikt; Standaardnederlands *dakleer*), enz. Ook in het voetbal komen, zowel in het Belgisch Frans als in het Nederlands Engelse leenvormen voor (*back*, in het Frans “arrière,” ; *goal* in het Frans te omschrijven als “cadre qui délimite le but” ; *half* in het Frans “demi” ; *keeper* in het Frans “gardien de but”, etc.).

van een overname uit het Vlaams of Nederlands te voeden²⁵. Dat is waarschijnlijk het geval voor een uitdrukking als *conducteur fantôme*, in het Frans te omschrijven als “conducteur qui roule à contresens sur une autoroute”, een kopie van het Standaardnederlands *spookrijder*, en analoog aan het Duitse *Geisterfahrer*. Nogmaals, Brussel speelt zonder twijfel geen echte rol in het verspreiden van dit soort taalvormen in Wallonië.

We moeten dus, op basis van de documentatie die voorhanden is, constateren dat er voor een groot aantal van de bijzonderheden van het Frans in België overeenkomstige vormen zijn in het Vlaams of in het Nederlands. Maar voor een deel daarvan is er geen documentatie voorhanden om met zekerheid de brontaal te kunnen aanduiden.

4. Besluit

De benadering die we in het kader van deze bijdrage hanteerden om het in Brussel gebruikte Frans te illustreren, werd bewust beperkt tot de woordenschat enerzijds en tot zijn Germaanse component anderzijds. We hadden het niet over een belangrijke bron voor (recente) taalvariatie: de talen van de immigratie²⁶. We hadden het ook niet over Frans taalgebruik dat overeenkomt met de referentienormen.

Het feit dat de nadruk gelegd werd op de Germaanse substraattalen verdoezelt het feit dat het grootste deel van het Frans dat gebruikt wordt in Brussel ook teruggevonden wordt in Wallonië: honderden vormen, van Romaanse origine, uit administratieve, politieke en onderwijsdomeinen worden in heel Franstalig België gebruikt. Het universitaire jargon, de woordenschat in de bouwsector, in de entertainment-

²⁵ De eenvoudigste voorbeelden zijn de woorden waarbij de fonologische vorm en schrijfwijze ze duidelijk als leenwoorden aanduiden. Voorbeelden hiervan zijn *kern*, in het Frans omschreven als “comité ministériel restreint” (vgl. Belgisch Nederlands *kern*[kabinet]), dat ook gebruikt wordt voor de vergaderingen van de belangrijkste leden van de Waalse Gewestregering; of een zegwijze als *en stoemelung* in het Frans omschreven als “en catimini, en douce”, dat niet beperkt blijft tot Brussel en omgeving, maar dat een leenwoord is van het Vlaams/Belgisch Nederlands *Stoemelings*, wat wil zeggen « zonder iets te zeggen, in het geheim » (Standaardnederlands : *Zwijgend*, *heimelijk*). Maar in de tegenovergestelde richting, Belgisch Franse woordvormen die in het Vlaams worden overgenomen is dit proces nog opvallender: *cache-poussière*, in het Frans “blouse” (Standaardnederlands *stofjas*), *clignoteur*, in het Frans “clignotant” (Standaardnederlands *knipperlicht*), *navetteur*, in het Standaardfrans omschreven als “personne qui fait régulièrement la navette pour se rendre à son lieu de travail” (Belgisch Nederlands *pendelaar*; Standaard *forens* of, voor studenten, *spoorstudent*). Maar de verspreiding – zowel in Wallonië als in Vlaanderen – van de in deze voetnoot geciteerde vormen is niet duidelijk toe te wijzen aan een specifiek Brusselse invloed.

²⁶ Deze immigrantentalen werden recent onderzocht, meer bepaald in het kader van een gezamenlijke onderzoeksactie (action de recherche concertée (ARC)) met als titel « Régulation de l'hétérogénéité linguistique en contexte multiculturel » (Regulering van de taalheterogeniteit in multiculturele context) aan de UCL door Michel Francard (woordvoerder), Ludovic Beheydt, Luc Colles, Philippe Hambye, Silvia Lucchini, Anne Catherine Simon en Marie Verhoeven. De eerste resultaten van dit onderzoek werden verspreid via de doctoraatstheses van Stéphanie Audrit, Karolien Declercq, Salima El Karouni en Jean-Louis Siroux.

sector, commerciële termen en nog vele andere worden in grote mate gedeeld door Brusselaars en Walen.

De Germaanse component die enkel en alleen voorkomt in de Franse woordenschat in Brussel en omgeving is objectief gezien beperkt in vergelijking met de Germaanse component die we waarnemen zowel in Wallonië als in Brussel. Die laatste, die vaak al eeuwen oud is, dankt zijn aanwezigheid in Wallonië ongetwijfeld niet aan Brusselse invloeden. Het zijn eerder contacten over de taalgrens heen die gezorgd hebben voor wederzijdse beïnvloeding, vaak uitgebreid naar regionale Romaanse talen in Wallonië.

Kunnen we dan zeggen dat Brussel geen enkele rol speelt in de taalinnovatie in Franstalig België? Het is voorbarig om dat te bevestigen, eerst moeten de wegen, die de woorden gebruiken als ze van het ene gewest naar het andere reizen, duidelijk afgebakend worden op basis van een grondige documentatie²⁷. De honderdduizenden Walen, die in regelmatig contact staan met Brusselaars maken zich zeker bepaalde vormen of wendingen eigen die ze eerder niet zo goed kenden. De aanwezigheid van federale instellingen in de hoofdstad heeft zeker een invloed op de taalgebruiken bij de diensten of administraties die ervan afhankelijk zijn. Het is dus waarschijnlijk dat een aantal administratieve termen (die J. Pohl *statalismen* noemt) verspreid werden vanuit de hoofdstad in alle taalgebieden. Maar is deze situatie, kenmerkend voor een gecentraliseerde en unitaire staat, niet stilaan verleden tijd, sinds de federalisering van België zorgde voor een overdracht van een aantal competenties naar de Gewesten en Gemeenschappen?

Grondig onderzoek, zowel van documentaire bronnen als bij de sprekers zelf, kan elementen voor een antwoord aanreiken, aangezien de kennis in deze domeinen nog veel lacunes vertoont in verband met de Brusselse situatie²⁸.

²⁷ Grondige studies, van transdisciplinaire aard, kunnen soms leiden tot erg verrassende ontdekkingen. Zo geeft Jacques Pohl (1979 : 19) ter ondersteuning van de taaluitstraling van Brussel, het voorbeeld van het taalgebruik in een banketbakkerij in de Gaume (in het zuiden van de provincie Luxemburg) , de verst van Brussel verwijderde streek. Dat taalgebruik associeert hij met de streek van waaruit de bloem die in de Gaume gebruikt werd, komt: de streek rond Brussel.

²⁸ De enige grote studie over het Frans in Brussel blijft die van Baetens Beardsmore (1971). Gezien de publicatiedatum is deze publicatie vandaag enigszins uit de mode, wat betreft de methodologie (vooral in het gedeelte woordenschat), maar er is een veel fundamentele lacune (vermeld door Massion 1987: 52): deze studie maakt geen duidelijk onderscheid tussen de vormen die leenplichtig zijn aan het Frans van de eentalige Brusselaars en de vormen die eerder komen van tweetalige Brusselaars (Nederlands-Frans). In Wallonië is de situatie enigszins anders. Er is een lange studietraditie over de Romaanse regionale spreektaal, waarin er veel aandacht is voor de verbanden met het regionale Frans enerzijds en voor de taaluitwisselingen met Germaanse spreektaal anderzijds.

Bibliografische referenties

- BAETENS BEARDSMORE, Hugo. 1971. *Le français régional de Bruxelles*. Brussel : Presses universitaires de Bruxelles.
- BERNARD, Bruno. 1997. « Le français dans la région bruxelloise. Un panorama historique ». in *Le français en Belgique. Une langue, une communauté* (Blampain, Daniel, Goosse, André, Klinkenberg Jean-Marie, Wilmet, Marc dir.). Louvain-la-Neuve : Duculot, 239-250.
- DE WITTE, Astrid en MACHARIS, Cathy. 2010. « Pendelen naar Brussel: hoe aantrekkelijk is 'gratis' openbaar vervoer? ». in *Brussels Studies* 37 [on line artikel, 17 pages - <http://www.brusselsstudies.be/>].
- DOPPAGNE, Albert. 1979. *Belgicisms de bon aloi*. Brussel : Office du Bon Langage-Fondation Charles Plisnier.
- FRANCARD, Michel, GERON, Geneviève, WILMET, Régine en WIRTH, Aude. 2010. *Dictionnaire des belgicisms*. Brussel : De Boeck.
- JANSSENS, Rudi. 2001. *Taalgebruik in Brussel. Taalverhoudingen, taalverschuivingen en taalidentiteit in een meertalige stad*. Brussel: VUB Press.
- JANSSENS, Rudi. 2008. « Taalgebruik in Brussel en de plaats van het Nederlands. Enkele recente bevindingen ». In *Brussels Studies* 13 [on line artikel, 16 pages - <http://www.brusselsstudies.be/>].
- LEBOUC, Georges. 1999. *Le bruxellois en septante leçons*. Brussel : Labor.
- LEBOUC, Georges. 2005. *Dictionnaire du bruxellois*. Brussel : Le Cri.
- LODGE, Antony R. 2004. *A Sociolinguistic History of Parisian French*. Cambridge : University Press.
- MASSION, François. 1987. *Dictionnaire de belgicisms*. Frankfurt-Bern-New York-Parijs : Peter Lang. — Vol. 1 (A-K). Vol. 2 (L-Z).
- POHL, Jacques. 1979. *Les variétés régionales du français. Études belges (1945-1977)*. Brussel : Éditions de l'Université de Bruxelles.
- PRIKHODKINE, Alexei. 2009. *Dynamique normative du français en usage en Suisse romande. Enquête sociolinguistique dans les cantons de Vaud, Genève et Fribourg*. Lausanne : Université de Lausanne (niet-gepubliceerde doctoraatsthesis).
- TEIRLINCK, Isidoor. 1866. *Woordenboek van Bargoensch*. Roeselare : De Seyn-Verhougstraete.
- WILMET, Régine. 1991. *Bruxellois et fiers de l'être. Pratiques et attitudes linguistiques dans le quartier des Marolles*. Louvain-la-Neuve : Université catholique de Louvain (niet-gepubliceerde licentiaatsthesis).